

УДК 658:005.5:338.4:330.1

А. Ю. Могилова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІННОВАЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР КАПІТАЛІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В МЕТАЛУРГІЙНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Визначено особливості капіталізації підприємств малого і середнього бізнесу та надано рекомендації щодо вдосконалення механізмів їх реалізації. Доведено необхідність організації виробництва за принципами діяльності міні-заводу, що в умовах обмежених обсягів інвестицій та ринків збуту сприятиме оптимізації капіталізації підприємства в металургійній галузі України.

Ключові слова: капіталізація, підприємство, малий та середній бізнес, виробництво повного циклу, міні-завод, металургійна галузь.

Определены особенности капитализации предприятий малого и среднего бизнеса и даны рекомендации по совершенствованию механизмов их реализации. Доказана необходимость организации производства по принципу деятельности мини-завода, которая в условиях ограниченных объемов инвестиций и рынков сбыта будет способствовать оптимизации капитализации предприятия в металлургической отрасли Украины.

Ключевые слова: капитализация, предприятие, малый и средний бизнес, производство полного цикла, мини-завод, металлургическая отрасль.

The article determines the peculiarities of the capitalization of small and medium-sized businesses and provides recommendations to improve the mechanisms for their implementation. The paper justifies the necessity of organizing the manufacturing by resemblance to the activities of the minimills which, under the condition of limited investment and sales markets, will hence optimize the capitalization of the enterprise in the metallurgical industry of Ukraine.

Keywords: capitalization, enterprise, small and medium business, full-cycle production, minimills, metallurgical industry.

У швидкозмінних ринкових умовах розвиток малого та середнього бізнесу виступає основою економічного росту. За умов нестабільності зовнішнього середовища малі та середні підприємства (МСП) характеризуються високою (а іноді – надмірною) ризикованістю, але водночас мають важливу перевагу – здатність до швидкої реакції на зовнішні зміни і можливість маневрування. Саме тому одним із напрямів державного регулювання бізнесу має бути регулювання малого і середнього бізнесу (МСБ).

До переваг малого підприємства належать «гнучкість, динамізм, пристосування до мінливостей технології, здатність оперативно створювати і впроваджувати нову техніку й технологію, забезпечення соціальної стабільності» [5, с. 280].

На сьогодні у світі не існує загальноприйнятого визначення МСБ, але найчастіше підприємство класифікується як суб'єкт МСБ за певним обсягом виробництва, розміром активів та кількістю працівників.

«Згідно з Господарським кодексом України в редакції від 22.03.2012

мікропідприємства – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

малі підприємства – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

великі підприємства – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

середні підприємства – інші суб'єкти господарювання» [6, с. 280].

У загальній кількості підприємств малі підприємства займають найбільшу частку (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість підприємств в Україні

Вид підприємств	2010	2011	2012	2013
Великі підприємства, од.	586	659	698	659
відсоток до загальної кількості підприємств	0,2	0,2	0,2	0,2
Середні підприємства, од.	20983	20753	20189	18859
відсоток до загальної кількості підприємств	5,5	5,5	5,5	4,8
Малі підприємства, од.	357241	354283	344048	373809
відсоток до загальної кількості підприємств	94,3	94,3	94,3	95,0

Джерело: склав автор на підставі [6, с. 286].

Незважаючи на значну частку малих підприємств у загальній кількості підприємств, вони не забезпечують вагомого внеску в економіку України. В інших країнах світу ситуація є протилежною. У розвинутих країнах частка малих підприємств у виробництві ВВП складає 50–67 %. Питома вага МСП у загальній кількості зайнятих у країнах ЄС складає понад 70 %, а їхній внесок у ВВП становить 1/3 його загального обсягу. Частка МСП у ВВП США складає 50 %, у ВВП Японії – 70 %, у ВВП Німеччини – 48 %, у ВВП України – лише 10 %. У Росії на МСП зайнято 10 % працівників, які забезпечують 12 % ВВП і одержують майже 1/3 загальнодержавного прибутку. У країнах із перехідною економікою сектор МСП є набагато продуктивнішим та ефективнішим за сектор великих підприємств, але МСП можуть суттєво впливати на економічне зростання лише тоді, коли їх кількісно багато [7, с. 120]. В Україні намітилася негативна тенденція, за якої кількість малих підприємств, що здійснюють невиробничі види діяльності, зростає значно більшими темпами, ніж кількість малих підприємств реального сектору економіки, оскільки в такій ситуації не створюється підґрунтя для забезпечення реальної капіталізації підприємств та економіки країни в цілому.

Значна роль МСБ в економіці країни обумовлює необхідність державного регулювання та сприяння його розвитку. Елементами державного регулювання діяльності підприємств малого бізнесу є:

– організаційно-правовий механізм, необхідний для полегшення адміністративних бар'єрів створення та функціонування підприємств;

– фінансово-економічний механізм, необхідний для розв’язання проблеми протиріччя між потребою у фінансових та матеріально-технічних ресурсах, що постійно зростає, та обмеженим доступом до них.

Система державного регулювання малого підприємництва має ґрунтуватися на принципах протекціонізму, програмно-цільового підходу, диференційованої підтримки, мотиваційної спрямованості, взаємозумовленості гарантів та відповідальності, ефективного поєднання суто протекціоністських заходів із свободою ринкового саморегулювання діяльності підприємств малого бізнесу [5, с. 281].

Важливою умовою ефективності програм державної підтримки МСП вважається реальність їх виконання, тобто «щоб ці програми не були декларативними, а мали під собою чітко визначені джерела фінансування» [5, с. 284].

Перспективним напрямом державної підтримки малого бізнесу є стимулювання інноваційного розвитку, що виступає основою забезпечення капіталізації підприємств.

Частка України у світовому ринку високотехнологічної продукції (загальна оцінка – 2,5–3 трлн дол. США) складає близько 0,1 % [7, с. 121].

Інноваційна політика в різних країнах відрізняється за ступенем втручання держави, потребами суспільства та рівнем науково-технічного прогресу. В умовах обмежених джерел фінансування інноваційної діяльності в Україні частіше фінансування забезпечується за рахунок власних коштів підприємства. Через це особливо актуальною є проблема забезпечення зростання капіталізації МСП, що виступатиме водночас і джерелом інвестицій у розвиток, і наслідком інвестицій у минулому періоді.

У забезпеченні капіталізації МСП на інноваційній основі значну роль відіграють працівники підприємства. Залежно від сприйняття працівниками ініціатив (активне або пасивне) та їхньої принципової позиції (позитивна або негативна) до інновацій серед працівників підприємства можна виокремити 4 групи учасників інноваційного процесу (рис. 1):

Ставлення	Участь у процесі впровадження інновацій	
	Пасивна	Активна
Негативне	Консерватори (статус-кво)	Антиреформатори (посада, влада)
Позитивне	Спостерігачі (аналіз)	Реформатори (перспективи)

Рис. 1. Класифікація учасників процесу впровадження інновацій
(джерело: [7, с. 122])

1. Реформатори – працівники, які оцінюють зміни та ініціативи як перспективу подальшого росту та орієнтовані на активне їх використання.

2. Антиреформатори – працівники, які класифікують будь-які зміни як потенційну загрозу, а тому ініціюють негативну реакцію на них.

3. Спостерігачі – пасивний до інновацій управлінський персонал, що оцінює інновації позитивно лише у випадку розуміння їх сенсу.

4. Консерватори – працівники із негативним і пасивним ставленням до інновацій [7, с. 121].

Інноваційний характер діяльності підприємства визначається кількістю працівників групи «Реформатори». Успішності інноваційного проекту сприятиме

«спроможність його ініціаторів передбачати виникнення різноманітного протистояння, вміло володіти владними повноваженнями для їх врівноваження, використовувати доступні моделі та засоби під час реформації різноманітних систем управління» [7, с. 121–122].

Погоджуємося із позицією З. Шмігельської щодо необхідності врахування менталітету громадян країни в процесі адаптації зарубіжного досвіду управління інноваційною діяльністю до внутрішніх специфічних умов [7, с. 122].

Адаптувати стратегію розвитку інновацій зарубіжної країни до внутрішніх умов господарювання виявляється можливим за трьома варіантами залежно від обсягів дотримання інноваційної стратегії країни-лідера:

1. Стратегія копіяції – застосування інноваційної стратегії лідера ринку в повному обсязі, тобто прямування за лідером відбувається «крок за кроком».

2. Стратегія імітації заснована на використанні окремих елементів інноваційної стратегії країни-лідера із застосуванням певних відмінностей за її складовими. Застосування цієї стратегії передбачає певне наслідування лідера зі збереженням індивідуально оформленого бачення інноваційного продукту.

3. Стратегія адаптації припускає використання стратегії країни-лідера як основи для вдосконалення деяких елементів інноваційної стратегії країни-лідера та адаптації їх до умов певного внутрішнього ринку. Як правило, за доцільне вважається розвиток своєї діяльності на інших ринках, щоб уникнути прямого зіткнення з лідером.

Інноваційним рішенням організації МСБ у металургійній галузі (одній із галузей промисловості України, у якій організовано виробництво з повним циклом) є створення міні-заводів річної виробничої потужності до 1,0–1,5 млн. тонн сталевої продукції, що виготовляють продукцію із металобрухту чорних металів на основі використання переважно електродугової технології, організовуються як підприємства неповного металургійного циклу. На відміну від них великі металургійні підприємства повного циклу використовують як сировину виключно залізну руду.

Типовий технологічний процес на металургійному міні-заводі складається із послідовних етапів:

- 1) подача металобрухту;
- 2) виплавка сталі;
- 3) обробка сталі на установці «ковш-піч»;
- 4) розлив сталі.

Ураховуючи перелічені технологічні етапи, сучасні металургійні міні-заводи складаються переважно із таких комплексів обладнання:

- 1) електродугова піч;
- 2) машина для безперервного розливу сталі;
- 3) установка «ковш-піч» (машина для дегазації та десульфатції сталі в ковші);
- 4) прокатні стани.

На окремих типах виробництва цей комплекс обладнання може бути дещо відмінним від наведеного.

Продукція міні-заводів – це дрібносортовний прокат (круг, квадрат, шестигранник), кулі, заготовки осей, валів, зубчастих коліс, гнучкі профілі, конструкційні елементи, калібрований прокат, безперервно лита заготовка, фольга.

Металургійні міні-заводи поширені у світі (табл. 2).

Таблиця 2

Металургійні міні-заводи у світі

Країна	Кількість міні-заводів	Валова потенційна потужність міні-заводів, тис. т / рік
Аргентина	7	4500
Бразилія	26	8913
СНД	36	27359
Канада	14	6958
Китай	45	3700
Франція	15	3900
Германія	21	9595
Великобританія	8	3343
Індія	102	12917
Індонезія	16	2810
Італія	32	2420
Тайвань	36	8002
Тайланд	13	4941
Турція	16	6550
США	88	48946
Японія	67	8210
Корея	18	9372
Іспанія	24	12382
Венесуела	8	5500
Бельгія	7	5320
Австралія	12	12870
Єгипет	9	2668
Малайзія	7	4520
Мексика	23	9272
Разом	633	209972

Джерело: [2].

У країнах СНД подібні заводи створено в Україні – Донецький електрометалургійний завод (ДЕМЗ «Істіл»), «Електросталь» (м. Курахово, Донецька обл.), «Дніпроспецсталь», «Інтерпайп-Сталь» (м. Дніпропетровськ); у Росії – близько 20 міні-заводів; у Казахстані – близько 10; у Білорусі, Молдові, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Узбекистані – 1–2 міні-заводи. На початок 2014 р. сумарна потужність цих заводів склала 35 млн тонн, проте реальний обсяг виробництва склав трохи більше 10 млн тонн у 2013 р. Крім Росії, найбільші обсяги виробництва мають українські підприємства (1,7 млн тонн сталі) та підприємства Казахстану (1,2 млн тонн сталі). Потужність понад 1 млн тонн за рік можуть забезпечити НЛМК «Калуга», Абінський металургійний завод, сортопрокатний завод «Балаково» та майже завершений Ковровський сталепрокатний завод потужністю 1,2 млн тонн.

Найбільшим металургійним міні-заводом в Україні та в країнах СНД є «Інтерпайп-Сталь» (м. Дніпропетровськ), на якому можна виплавляти до 1,5 млн тонн сталі за рік. Порівняно із цим підприємством заводи в інших країнах можна класифікувати як заводи локального масштабу: у Казахстані у 2009 р. введено в дію завод Caspian Steel із річною потужністю 225 тис. тонн сталі, у 2010 р. Карагандинський ЕМЗ – 110 тис. тонн, Тараський ЕМЗ – 180 тис. тонн, у Вірменії у 2013 р. почав працювати завод ASCE Group з річною потужністю 120 тис. тонн.

Так, у Росії завантаженість заводів у 2013 р. була на рівні 50–70 %, що є більшим показником, ніж в інших країнах СНД. Отже, можна зробити висновок про те, що металургійні міні-заводи в усіх країнах СНД працюють не на повну потужність та є нерентабельними в сталевиплавному виробництві. В Україні завантаженість заводів у 2013 р. значно знизилася порівняно із 2010 р.: ДЕМЗ – з 73 до 14 %, «Дніпроспецсталь» – з 41 до 29 %, «Електросталь» – з 85 до 65 %.

Перевагами металургійних міні-заводів є:

1) невисока капіталоемність (організація міні-виробництва потребує витрат на 20–60 % нижче, ніж великих виробництв повного циклу; мінімальний розмір інвестиційних витрат становить близько 20–70 млн дол. США);

2) скорочення термінів освоєння виробничої потужності (1,5–2 роки порівняно із 10 роками для великих заводів);

3) менша площа заводу (для виробничої потужності 1,0 млн тонн сталі необхідно близько 18–20 га, для будівництва великого заводу – у 15 разів більше), що дозволяє організувати його на базі незадіяних виробничих цехів або на обмеженій території;

4) територіальна близькість виробничого обладнання, що забезпечує безперервне переміщення заготовок стадіями технологічного процесу, відсутність проміжного зберігання, накопичення запасів, мінімізацію складських витрат;

5) відносна близькість до постачальників сировини та до споживачів (забезпечує зниження транспортних витрат у 4–7 раз порівняно із великими заводами);

6) випуск невеликими партіями продукції із високою доданою вартістю;

7) гнучкість до змін ринкової кон'юнктури, що забезпечується модульним принципом побудови технологічного процесу;

8) орієнтованість на потреби локального ринку, що забезпечує гарантований збут продукції та відсутність її затоварювання на складі;

9) менша кількість персоналу різних груп (забезпечує зниження конфліктів внутрішніх стейкхолдерів підприємства);

10) екологічні переваги: використання брухту як сировини зменшує екологічний збиток унаслідок окиснення металу та забруднення землі та води, економить залізну руду, кокс та електроенергію, скорочує викиди до атмосфери [3, с. 126].

Принципи організації виробництва на металургійних заводах повного циклу та міні-заводах можна систематизувати у вигляді таблиці (табл. 3).

Порівняльна характеристика металургійних міні-заводів та великих заводів повного циклу за окремими техніко-економічними показниками, які обумовлені принципами організації виробництва на підприємствах цих двох типів, подана у табл. 4.

Обмеженнями в організації виробництва металургійних міні-заводів є сировинна залежність двох типів:

1) залежність заводів від вторинної сировини (брухту), дефіцит брухту та його невисока якість (висока частка важких металів, для видалення яких відсутні технології), що посилює важливість організації відбору брухту та постачань чистої шихти;

2) пряма залежність собівартості виплавки сталі в електродугових печах від цін на електроенергію, що за умов постійного зростання цін на електроенергію

змушує міні-заводи реалізовувати стратегію вертикальної інтеграції із металургійними холдингами. Це послаблює контроль за власним виробництвом і врешті-решт може привести до розпорошення власності.

Таблиця 3

Принципи організації виробництва на металургійних заводах повного циклу та міні-заводах

Заводи повного циклу	Міні-заводи
Орієнтація на досягнення економії від масштабу	Орієнтація на відповідність ринковим вимогам (ємність ринку, попит на конкретні види продукції)
Повний комплекс виробничого обладнання відповідно до класичної технології металургійного виробництва	Модульний принцип організації виробництва
Площа підприємства складається із виробничої площі, площі складського та транспортно-господарства	Площа підприємства складається переважно із виробничої площі
Формування виробничої програми відповідно до максимального завантаження виробничого обладнання	Формування виробничої програми відповідно до ринкового попиту
Організація виробництва великими партіями для максимального завантаження виробничої потужності	Організація виробництва невеликими партіями залежно від ринкових потреб (гнучкість виробництва)
Обмежений та сталий склад споживачів продукції підприємства	Мінливий склад та структура споживачів продукції підприємства
Максимальний поділ праці у виробництві	Мінімальний поділ праці у виробництві

Джерело: склав автор на основі [2].

Таблиця 4

Техніко-економічні показники роботи металургійних міні-заводів та заводів повного циклу

Показники	Інтегрований завод	Міні-завод
Потужність, тис. т / рік	Від 3000 і більше	100–2000
Маса технологічного обладнання, т	До 1 000 000	1000–26800
Питомі капітальні вкладення, у.о. / т	650–1000	150–300
Окупність, рік	10–12	1,5–2,0
Тривалість будівництва, рік	8,0–10,0	1,5–2,0
Дальність перевезень брутто, км	1500	400
Дальність перевезень прокату, км	1800	400
Витрати на транспортування у структурі собівартості, %	20	1–5
Кількість споживачів	20	> 100
Чисельність працівників, тис. осіб	10–20	0,3–0,6
Виріток товарної продукції на одного працівника основної діяльності	15,5–23,3	50,2–65,4
Тривалість циклу, діб	5–10	0,5–0,6
Рівень рентабельності, %	7–20	15–22
Вкладення в обладнання, що забезпечує охорону навколишнього середовища, у.о. / т	400–650	70–150
Випуск прокату, тис. т / рік на од.:		
площі, тис. т / (рік×га)	69–460	18–20
обладнання, тис. т / (тонна×рік)	120–160	26,1–100
потужності, тис. т / (кВт×рік)	6,4–5,8	3,41–5,3
Витрати праці, люд. год / т	5,5–7,6	1,5–7,6

Джерело: [2].

Металургійні міні-заводи можуть створюватися компаніями, що мають доступ до дешевої електроенергії. Подібні плани розвитку за стратегією пов'язаної у технологічному плані диверсифікації мають «Іркутськєнерго» та Братська ГЕС. Металургійні міні-заводи можуть створюватися і як структурні підрозділи великих підприємств гірничо-металургійного комплексу, наприклад: Балаківський сортовий завод було побудовано заводом «Сіверсталь»; Калузький метзавод уходить до структури Новоліпеського металургійного комбінату; Об'єднана металургійна компанія побудувала міні-завод «ОМК-Сталь»; компанія «Вторчермет» запланувала будівництво міні-заводу в м. Братськ Іркутської області; металургійний міні-завод «СтавСталь» є структурною одиницею регіонального індустріального парку «Невіномиськ» (м. Ставрополь).

Ще одним напрямом розвитку металургійних міні-заводів є консолідація капіталу та створення мережових компаній із наявними у структурі кількома металургійними міні-заводами, бруктозаготівельними базами та металосервісними центрами. Прикладом купівлі кількох міні-заводів стала відповідна діяльність Nucor Corp. (США) (20 міні-заводів із річним обсягом виробництва понад 15 млн тонн), Gerdau (Бразилія) (20 міні-заводів сукупної виробничої потужності 25 млн тонн), Dynamic Steel. Створення великої компанії шляхом об'єднання міні-заводів помітно в розвитку італійської компанії «Riva» та іспанських компаній «Acelaria» та «Megasa» [4].

Для України за умов недозавантаженості основного виробництва на великих металургійних заводах повного циклу актуальним виявляються міні-заводи та міддл-заводи (збільшеної потужності), проекти створення яких можливі на базі Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського, Макіївського металургійного заводу, Куйбишевського металургійного заводу. Реалізацію проектів створення металургійних міні-заводів підтримують І. Дрозд, С. Грищенко та М. Прилуцький і наголошують на потребі державної підтримки подібних проектів через систему пільгового кредитування [1, с. 106].

Для сприяння інноваційній діяльності МСП з боку держави можна рекомендувати такі варіанти послаблення податкового навантаження:

- 1) звільнення МСП від сплати податку на додану вартість товарів, створених за допомогою власних інноваційних розробок підприємства: за цих умов у підприємства збільшується власний капітал, а отже, зростає його капіталізація;
- 2) звільнення від сплати податку на прибуток, одержаного від реалізації товарів, вироблених підприємством після промислового застосування власних інноваційних розробок: за цих умов збільшується розмір нерозподіленого прибутку підприємства, що свідчить про зростання його капіталізації.

Запропоновані варіанти послаблення податкового тиску на підприємства сприятимуть активізації НДДКР на підприємствах і впровадженню їх результатів у господарську практику МСП, що збільшить обсяги виробництва нової високотехнологічної продукції, підвищить реальну капіталізацію підприємства, експорт, а отже, і частку країни на міжнародному ринку наукомісткої продукції та її рейтинг.

Для покращення механізму фінансування НДДКР потрібно впровадити комплекс заходів:

- 1) забезпечити фінансову підтримку провідної частини науки;
- 2) підвищити роль Державного фонду фундаментальних досліджень;

3) використовувати систему позабюджетних фондів та нові інноваційні структури для фінансування загальногалузевих НДДКР;

4) забезпечити взаємодію органів держуправління з науково-технічними організаціями, побудовану переважно на контрактній основі шляхом конкурсного чи критеріального відбору проектів;

5) розвивати міжнародне наукове співробітництво [7, с. 122].

Управління розвитком МСБ в аспекті капіталізації підприємств покращить інвестиційний клімат на регіональному та національному рівні, а це забезпечить сприятливе адміністративне середовище та уможливить фінансові інвестиції, інвестиції в кадровий потенціал, інвестиції в інфраструктуру, інвестиції в інноваційну діяльність.

Бібліографічні посилання

1. Дрозд І. Г. Перспективи розвитку міні-заводів України [Електронний ресурс] / І. Г. Дрозд, С. Г. Грищенко, М. І. Прилуцький. – Режим доступу : http://www.fhotm.kpi.ua/works/05/drozd_article_2010.pdf
2. Metallurgicheskie mini-zavody [Електронний ресурс] / А. Н. Смирнов, В. М. Сафонов, Л. В. Дорохова, А. Ю. Цупрун. – Донецк : Норд-Пресс, 2005. – 469 с. – Режим доступу : <http://www.uas.su/books/2011/minizavod/minizavod.php>
3. Мини-металлургический завод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.a-kranm.com/mini-metallurgicheskiy-zavod.html>.
4. На пространстве бывшего СССР построено уже более 40 металлургических мини-заводов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istina.com.ua/news/naprostranstve-byvshego-sssr-postroeno-uzhe-bolee-40-metallurgicheskikh-mini-zavodov>.
5. Рибчак В. І. Формування механізму державного регулювання діяльності підприємств малого бізнесу / В. І. Рибчак // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. – 2012. – Вип. 81 (2). – С. 280–286.
6. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. О. А. Вишнеvsька. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 533 с.
7. Шмігельська З. К. Зарубіжний досвід управління інноваційною діяльністю малих і середніх підприємств та можливості його адаптації в ринковій економіці України / З. К. Шмігельська // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2. – С. 119–128.

Надійшла до редколегії 19.06.2015